

to his words, which (of 34 surviving) are divided into the political (19) and private (15). Themistius still not rated as a speaker and a thinker and especially as a teacher of Late ancient epoch. His speeches are an important historical source on political theory, history, education, rhetoric.

Key words: *Themistius, rhetoric, Late Antiquity, philosophy, Constantinople.*

Одержано 14 березня 2013 р.

УДК: 930.85"03/14":947.7"653"

Д.С. Гордієнко

ЕТАПИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВІДНОСИН У ДОСЛІДЖЕННЯХ АКАДЕМІКА ГЕННАДІЯ ГРИГОРОВИЧА ЛІТАВРИНА

У статті аналізуються праці видатного візантиніста – академіка Геннадія Григоровича Літаврiна, присвячені русько-візантійським відносинам. Ця тема є однією з центральних у науковій творчості вченого. В статті пропонується висновок, що доробок Літаврiна охоплює собою весь період русько-візантійських відносин.

Ключові слова: *Літаврiн, Русь, Візантія, міждержавні відносини.*

З іменем академіка Літаврiна нерозривно пов'язаний розвиток візантинознавчих студій другої половини ХХ ст. Учений був беззаперечним лідером як радянської останніх десятиліть, так і сучасної російської візантиністики. Праці Г. Г. Літаврiна справили важливий вплив на актуалізацію багатьох дискусійних проблем історії Візантії, серед яких і питання русько-візантійських відносин, дослідження яких було підсумовано у монографії «Візантія, Болгарія, Древня Русь (IX – начало XII в.)»¹. У цій сфері вчений йшов у напрямку школи В. Васильєвського, якого вважав своїм справжнім учителем². Цей напрямок передбачав розгляд питань відносин Русі і Візантії з позиції Русі, себто як складової руської історії.

Уже темою дипломної роботи Г. Г. Літаврiна були «Русско-византийские отношения в IX-X вв.»³, відповідно й одна з перших публікацій – стаття «Записка греческого топарха»⁴, фактично була одним з розділів дипломної роботи. Відтак, як зізнавався сам Г. Г. Літаврiн, у своєму науковому житті він рухався до Візантії по «шляху із варяг у греки», а в кінці життя здійснив зворотній шлях «із грек на Русь». Саме такий шлях Г. Г. Літаврiн називає цілком природним для російського візантиніста⁵, додає, що і для українського теж. Прикметно, що офіційним опонентом кандидатської дисертації «Борьба болгарского народа против византийского ига (XI-XII вв.)» (27.10.1954 р.) був випускник Інституту князя Безбородька в Ніжині – М. В. Левченко⁶. Погляди Г. Г. Літаврiна на природу русько-візантійських відносин найкраще характеризують написані ним відповідні розділи до тритомного видання «Истории Византии»⁷.

Починаючи з кінця IX ст. важливу роль у зовнішній політиці імперії відігравав північний регіон. Однак найбільш суттєві зміни в зазначеному регіоні, як відмітив саме Г. Г. Літаврін, зумовлювались утворенням і зміцненням нової держави на півночі – Русі. Відтак на першому етапі відносин візантійська дипломатія зосередила свої зусилля на тому, щоб завадити поширенню руського впливу в Причорномор'ї і взагалі відрізати Русь від Чорного моря⁸. Це протистояння Русі і Візантії розтягнулось на століття, при чому Русь завжди залишалась наступальною стороною. Проте, як відмічає вчений, це протистояння не могло перерости в якийсь затяжний військовий конфлікт, чому заважала географічна віддаленість Русі від імперії. А вже з кінця IX ст. фактором зовнішньої політики Візантії щодо Русі стала християнізація молодшої Київської держави⁹.

З IX ст. Візантія переживала значний економічний підйом, що створював їй об'єктивні передумови для розвитку торгівлі, а відповідно, і збільшення попиту на руську сировину. В цій ситуації природно, що зовнішньополітична активність русів визначалась, насамперед, торгово-економічними чинниками. Здійснюючи свої походи на південь, руси намагались вийти до Чорного, Азовського і Каспійського морів, закріпитись на їх берегах, а головне – здобути юридичне визнання своїх політичних об'єднань як партнерів у торгових і політичних контактах з Візантією, Хазарією і арабським світом. У цьому аспекті Г. Г. Літаврін слушно зауважує, що першим етапом у налагодженні русько-візантійських відносин були контакти з Херсоном, «торгівля якого з «варварами» Причорномор'я була головним джерелом його існування»¹⁰. Природно, що з часом Київ прагнув встановити безпосередній контакт зі столицею імперії, в обхід посередника, в чому, на думку Г. Г. Літаврїна, не був зацікавлений ані Херсон, ані Константинополь: «перший – з економічних, другий – з політичних мотивів»¹¹.

Таким чином, цілком природно, що другим етапом, за Г. Г. Літаврїним, у розвитку відносин з імперією стало налагодження торгових зв'язків Русі з іншими (окрім Херсона) візантійськими колоніями в Криму. Це часто поєднувалось з елементарним військовим грабунком міст¹², що знайшло відображення в житіях Стефана Сурозького та Георгія Амастридського¹³.

Щодо автентичності руських повідомлень Життя Георгія Амастридського, що інколи в науці піддаються сумніву як пізніші вставки¹⁴, розвиваючи дослідження В. Г. Васильєвського та І. І. Шевченка¹⁵, Г. Г. Літаврін чітко стає на позицію їх автентичності¹⁶. З того, що Азовське море не було затронуте русами під час набігу на Амастриду, вчений пропонує низку висновків: по-перше, мало ймовірним (або зовсім неймовірним) можна вважати відправним пунктом походу Крим і руський рейд уздовж східного берега Чорного моря або через море. По-друге, необхідно визнати, що руси прийшли від гирла Дніпра і, відповідно, уміли долати дніпровські пороги вже в першій третині IX ст. По-третє, Літаврін припустив, що руський загін, який прибув на Боспор, зумів здійснити грабіжницький напад і на Мармурове море. По-четверте, руси найімовірніше знали про відсутність

у столиці імперії значних сухопутних і морських сил¹⁷, що промовляє про добру підготовленість цього походу. Щодо даних життя Стефана Сурозького, Г. Г. Літаврін зазначає, що початковим пунктом нападу був Херсон¹⁸.

Першу спробу наступного етапу русько-візантійських відносин – безпосередніх контактів з Константинополем, Г. Г. Літаврін вбачає в повідомленні про руське посольство Бертинських анналів¹⁹ – цих перших точно датованих повідомлень про русів (839 р.). Аннали, за концепцією вченого, свідчать про наявність у русів на той час усталеної політичної системи і в зацікавленості їх у постійних дипломатичних зносинах з цивілізованим світом, насамперед з Візантією²⁰. Щодо локалізації «Руського каганату» Бертинських анналів, Г. Г. Літаврін віддавав перевагу гіпотезі про Середнє Подніпров'я²¹. Відповідно руси-«шведи», на думку вченого, представляли або еліту князівства полян, яке формувалось навколо Києва, і визнавало протекторат Хазарії, або ж політичне утворення на Чернігівщині, де нормани більше спирались на місцеву знать і часто здійснювали хазарам серйозний опір. Таким чином, за концепцією дослідника, вже тоді найбільш ймовірним шляхом до Константинополя був саме Дніпровський²².

Відповідно до 839 р. відносить Г. Г. Літаврін і можливість укладення першого русько-візантійського договору, який, проте, не міг бути вповні зреалізованим, позаяк з відновленням іконошанування у 843 р. акції імператорів-іконоборців, і насамперед Теофіла, були відмінені, а тому й здобутки руської місії були втрачені²³.

З нападу русів на Константинополь 860 р. розпочинається період безпосереднього тиску на імперію. Щодо цього походу основним джерелом є «повідомлення очевидця і учасника подій патріарха Фотія»²⁴: його дві проповіді і послання до патріархів Сходу з повідомленням про їх хрещення²⁵. Повідомлення Фотія є досить дискусійними в науці, як щодо часу, етносу нападників, так і щодо повідомлення про хрещення останніх²⁶. На думку ж Г. Г. Літаврїна, безсумнівними із цих повідомлень є те, що ще до нападу на Константинополь, руси були на слуху у мешканців столиці імперії. Знав Фотій і про те, що руси панують над слов'янами, а також і те, що ініціатива укладення миру на 7 років походила також від русів. Метою походу русів на Константинополь 860 р. Г. Г. Літаврін вважає потребу русів зайняти своє місце в системі тогочасних держав. Таким чином, Аскольд і Дір прагнули засобом воєнного тиску на імперію досягти відновлення дипломатичних відносин, досягнутих русами в 838/839 р. з найавторитетнішою державою тогочасного світу – Візантією²⁷. За Літаврїним, напад справив враження на мешканців Константинополя, що й сприяло укладенню міждержавного договору між Руссю і Візантією²⁸.

Однак захоплення Олегом Києва 882 р. загальмувало розвиток відносин з імперією. На думку Г. Г. Літаврїна, Візантія відмовила Олегу у визнанні його правонаступництва в її договірних відносинах з Руссю, укладених з Аскольдом та Діром, так як поганин Олег ліквідував християнські общини і початки церкви на Русі²⁹. Відтак, з межі IX–X ст. настав новий раунд домагань Русі свого місця в системі міжнародних відносин,

що знайшло своє відображення в укладенні договорів русів з Візантією 911 та 944 рр.³⁰, які, на думку Г. Г. Літаврїна, відбивали вже усталену практику русько-візантійських відносин³¹.

В історіографії досить часто проходить думка про суто грабїжницький характер нападів русів на імперію³². Однак, як чітко показав саме Г. Г. Літаврїн, ці масштабні експедиції вимагали мобілізації значних ресурсів і докладання зусиль цілих мас населення країни. В умовах формування молодї Київської держави походи були необхідними для демонстрації сили імперії, щоб, як відмічає вчений, не лише Візантії, а й іншим була «слышима и знаема» молода Руська держава, щоби правителі імперії віддавали перевагу дружбі з русами, ніж відлучати їх від спілкування як поган і варварів³³.

В історіографії також поширено скептичне ставлення до походу русів на Царгород близько 907 р.³⁴. На думку ж Г. Г. Літаврїна, найвагомїшим аргументом на користь реальності походу є укладення Руссю договору з Візантією у 911 р., який без активного тиску на імперію з боку Русі був абсолютно неможливим³⁵.

В оцінці договору, Г. Г. Літаврїн приходить до висновку про обопільність вигоди від його укладання. Так вчений зазначає, що уже влітку того ж 911 р. 700 руських вояків брали участь у поході військ імперії проти арабів Криту. Цей договір залишався в силі аж до 941 р., про що може свідчити грамота «архонту Россїї», направлена Константином VII та Романом Лакапеносом³⁶.

З вторгненням печенїгів у Причорноморські степи, вони стали важливим фактором антируської політики імперії в північному регіоні. Проте, Г. Г. Літаврїн відмічає, що протягом 20-30-х рр. X ст. відносини Візантії з Руссю залишались мирними³⁷. Погіршення ж русько-візантійських відносин вчений відносить до 930-х рр., коли імперська дипломатія почала все більше орієнтуватись у північному регіоні на союз з печенїгами, а не з Руссю. Це могло статись ймовірно через спробу русів утвердитись десь у районі Північного Надчорномор'я³⁸, що безпосередньо зачіпало інтереси Візантії у темі Херсон, і Русь ставала безпосереднім сусідом імперії, стаючи одночасно і більш грізним фактором небезпеки на півночі. Результатом цих суперечностей і став наступний збройний виступ Русі проти імперії.

Похід 941 р. Ігоря проти Константинополя породив досить жваві дискусії в історіографії³⁹. В цій темі Г. Г. Літаврїн, слідом за І. І. Шевченком⁴⁰, долучає й маловідомі повідомлення Константина Порфирогенета та лист митрополита Нікеї Олександра, чим розширює джерельну базу питання⁴¹. Відходить учений і від загальноприйнятої думки в аналізі самого походу. Так, за його висновками, масштаби походу Ігоря на Візантію були більш значними, а наслідки їх поразки 11 червня – менш тяжкими⁴², ніж то подано в історіографії⁴³. Цей факт, на думку Г. Г. Літаврїна, є важливим при розгляді проблем, пов'язаних з русько-візантійським договором 944 р., що був укладений після повторного походу Ігоря на Візантію. Цей договір укладався не між переможцем і переможеним, а між двома сторо-

нами, з яких одна прагнула зберегти мир, а інша була готова відновити воєнні дії, якщо її вимоги не будуть задоволені⁴⁴. Загалом, договір 944 р., за концепцією Г. Г. Літаврїна, є розвитком і уточненням положень договору 911 р., а не відміною чи переглядом останнього. Відображає він і розвиток 30-літнього досвіду взаємостосунків двох держав⁴⁵.

Одним з важливих завдань зовнішньої політики Візантії було формування руського військового корпусу візантійської армії⁴⁶. За концепцією Г. Г. Літаврїна, найманці-руси з'явилися в імперії уже в 60-х рр. IX ст. Однак на перших порах це була суто приватна ініціатива ватаг русів⁴⁷. З укладенням договору 911 р. найм руських вояків регламентувався статтями міжнародного договору. Однак, якщо за угодою 911 р. руський князь лише «не перешкоджав» вступу русів на військову службу в імперію, то за договором 944 р. найм здійснювався як міждержавна угода – загін русів формувалася ще в Києві. Відтак, воєнна допомога імперії ставала залежною від київського князя⁴⁸, який тим самим міг відчутно впливати на боєздатність візантійської армії.

Після укладення русько-візантійського договору 944 р. настав, за концепцією Г. Г. Літаврїна, найсприятливіший етап у розвитку відносин поганської Русі з імперією⁴⁹. Попри те, що Константин VII Порфирогенет вбачав у русах потенційних ворогів і робив ставку на союз з печенігами, відносини Києва з Константинополем, як і з сусідньою Болгарією залишалися мирними⁵⁰.

Неоціненне значення для історії зовнішньої торгівлі Русі має запропонована Г. Г. Літаврїном реконструкція процедури організації руських караванів до Царгорода за русько-візантійськими договорами. За висновками вченого, з Русі протягом року відправлялася не одна, а дві флотилії, перша з яких прибувала в Константинополь на початку червня, а друга – наприкінці липня або на початку серпня. Відтак, перелік міст у договорах Русі з Візантією відображає не ієрархію руських князівств, а черговість відправки караванів до Константинополя⁵¹.

Однією з улюблених тем Г. Г. Літаврїна була дипломатія княгині Ольги. Перша спеціальна розвідка вченого з цього питання⁵², ймовірно, була інспірована статтею Ж.-П. Аріньйона⁵³. Однак саме праці Г. Г. Літаврїна⁵⁴, якими він відновив дискусію щодо часу і місця хрещення Ольги, започатковану ще у XVIII ст., викликали численні публікації у світовій візантиністиці⁵⁵.

П'ятнадцятий розділ трактату «De serimoniis» присвячено прийомам у залі Магнаври. Окрім прийому княгині Ольги там описані ще два прийоми арабських посольств. Однак у заголовку частини про перший прийом арабів, як і у вступі до книги II, події віднесені до IV індикта⁵⁶, тобто до вересня 945 – серпня 946 р., що й дало змогу Г. Г. Літаврїну датувати і прийом Константином руської княгині 946 р.

Вихідними пунктами для вченого було: 1) співпадіння календарних порядків прийомів арабів та Ольги і 2) за гіпотезою вченого, на десерті в імператора 9 вересня, поруч імператрицею на троні Теофіла сиділа Берта,

а не Теофано. Місце, де мовиться про дітей Константина VII та Романа II, вчений вважає зіпсованим⁵⁷. У полеміку з Г. Г. Літаврiним вступив О. В. Назаренко⁵⁸, який навiв низку контраргументiв, чим стимулював подальшi науки пошуки академіка Літаврiна в цьому питанні.

Так, гостру дискусію в науці викликало поганське ім'я княгині – Ельга, яким тричі називає Ольгу Константин VII, що є вагомим аргументом на користь язичництва княгині на прийомах в імператора для Г. Г. Літаврiна, хоча у джерелах маємо як випадки продовження вживання язичницького імені, так і заміну його християнським ім'ям.

Через «мовчання» імператора щодо хрещення княгині Ольги, попри те, що абсолютно всі джерела відносять цю подію до Константинополя, в науці виникла дискусія і щодо місця цієї події. Однак, ця дискусія, як слушно зауважив Г. Г. Літаврiн, видається абсолютно безплідною: «пiддавати сумніву факт хрещення княгині в Константинополі методологічно недопустимо – це означало б приносити в жертву здогадам яснi й чіткі свідчення джерел»⁵⁹. Таким чином, щоб узгодити дані Константина з хрещенням у Константинополі, Г. Г. Літаврiн і висунув гіпотезу про два візиту Ольги в столицю імперії⁶⁰. Перший відбувся у 946 р. і був описаний імператором у «De serimoniis», а другий – 955 р. (за літописом), під час якого Ольга і була охрещена.

Однак попри те, що Константин Порфирогенет у «De serimoniis» прямо не говорить про хрещення княгині Ольги, аргумент «від мовчання» може бути підданий сумніву. Аналіз даних трактату в контексті обрядової практики візантійської церкви дає змогу прийти до висновку, що саме твір Константина найбільш точно відтворює хронологію хрещення руської княгині⁶¹, що й сталося в ніч з 17 на 18 жовтня 957 р.

Важливе значення для уявлення про дипломатичну практику Русі X ст. мають і реконструкції складу посольства Ольги в Константинополь, зі скрупульозністю проведені Г. Г. Літаврiним⁶². Однак з приводу гостродискусійної проблеми мети та наслідків візиту київської княгині в Царгород, вчений лише відмітив, що «невдоволеність Ольги не вилілась у відкритий розрив»⁶³. Відносини залишались мирними, а руський загін продовжував перебувати на службі у Візантії.

Наступний етап відносин русів з імперією РOMEIВ був пов'язаний з загостренням відносин Візантії з Болгарією в 965-967 рр. У ситуації, що складалась, Никифор Фока вирішив зіштовхнути між собою Болгарію і Русь, щоб ослабити їх взаємною боротьбою.

Балканська кампанія Святослава займає особливе місце в історіографії⁶⁴. Натомість Г. Г. Літаврiн не присвятив жодної спеціальної статті цьому конфлікту, лише кілька сторінок у відповідному розділі «Истории Византии», де лише наголосив, що звернення до руського князя Никифора не було наслідком реалізації договору 944 р., за похід імператор заплатив 15 кентинаріїв золота⁶⁵. Аналізуючи ж наслідки кампанії вчений відмітив, що попри поразку Святослава, «авторитет Русі в очах візантійців, що склали собі чітке уявлення про силу Руської держави, зріс»⁶⁶. Про

це, на думку Г. Г. Літаврїна, яскраво свідчать події, що відбулись через 15 років.

Відповідно наступний етап русько-візантійських відносин пов'язаний з діяльністю Василя II та Володимира Святого. Цій темі Г. Г. Літаврїн також не присвятив спеціальної роботи, а лише розглянув у загальних розділах, де висловив низку оригінальних думок. Так, шлюб Володимира і Анни Г. Г. Літаврїн назвав «безпрецедентною за морально-політичними поняттями тієї епохи честю для володаря «варварів» Володимира»⁶⁷. Вчений також припускає, що тоді був укладений і новий русько-візантійський договір, на що вказують слова Зонари (в контексті подій 1043 р.), що між двома державами існували дружні відносини, при цьому хроніст посилається на шлюб Анни і Володимира. Понад те, за припущенням Г. Г. Літаврїна, з часу запровадження на Русі християнства за Володимира, «в Константинополі була організована значна руська колонія, що постійно збільшувалась»⁶⁸. З цього часу руси відчували себе в столиці привілейованими, «так як надавали неоціненну і постійну допомогу імперії»⁶⁹. Норми договору 987/988 рр., за Г. Г. Літаврїним, сумлінно дотримувались обома сторонами аж до червня 1042 р., часу воцаріння Константина IX⁷⁰.

Однак, якщо для Василя II цей договір був наслідком складних внутрішньополітичних обставин, то для Володимира він цілком відповідав як зовнішньополітичним прагненням Русі, так і її внутрішньому соціальному розвитку. Тому християнізація Русі була «не стільки справою візантійської дипломатії, як глибоко продуманим державним актом далекоглядного руського князя»⁷¹.

По запровадженню християнства на Русі була створена своєрідна церковна організація, де митрополит призначався з греків, натомість єпископи були місцевими, що проіснувала до середини XIII ст. Така система частково була вигідна і самим князям, «так як Візантія не мала можливості ні воєнним, ні іншим шляхом змусити Русь за допомогою свого митрополита слідувати своїй (імперській) політиці»⁷². Таким чином, «ні християнізація, ні кривні узи не привели до підкорення Русі інтересам імперії»⁷³, однак для Візантії на деякий час зникла загроза з півночі. Більш того, як зауважує Г. Г. Літаврїн, з укладенням договору між Василем II та Володимиром Візантія на перших порах з жодною державою не була так тісно пов'язана як з Руссю⁷⁴.

Варто зазначити, що досить слабо в історіографії розроблені питання русько-візантійських відносин періоду християнської Русі⁷⁵. Низку праць зазначеному періоду у міждержавних відносинах Русі і Візантії присвятив і Г. Г. Літаврїн⁷⁶. З укладенням русько-візантійського матримоніального союзу між Володимиром і Анною не втратили чинності, за концепцією вченого, і договори, укладені ще до хрещення Русі⁷⁷. Так, чинність договору 944 р. Г. Г. Літаврїн вбачає, наприклад, в інциденті з руським загоном Хрисохіра, який був знищений візантійцями. Сам інцидент вчений обережно датує червнем–липнем 1023 (чи 1024) р.⁷⁸. Г. Г. Літаврїн його трактує, як «приватний»: «Хрисохір прибув самовільно... і йому була за-

пропонована звичайна процедура найма – прийти без зброї для переговорів⁷⁹, що було відхилено руським загоном, який спробував прорватись у Мармурове, а згодом у Егейське море, де і був знищений. Такий хід подій, на думку Г. Г. Літаврїна, і був зумовлений дією русько-візантійського договору 944 р. Позаяк Хрісохїр, за концепцією вченого, належав до партії, що прогнала боротьбу в Києві, відтак він не мав передбаченої договором грамоти київського князя, а тому й сприймався як нелегальний⁸⁰.

Інший епізод у русько-візантійських відносинах зазначеного періоду, що відобразився у джерелах, Г. Г. Літаврїн вбачає в повідомленні так званої «Записки грецького топарха»⁸¹. Метою свого дослідження вчений поставив «доказати, що цей документ, який дійшов в оригіналі, має безпосередній стосунок» до історії Русі та характеру русько-візантійських відносин кінця X – початку XI ст.⁸². У документі розповідається про похід грецького загону в районі Дніпра. Ці події, описані самим топархом, вчений датував 992 роком як єдино можливим⁸³. За висновками Г. Г. Літаврїна, греки, які йшли від «північного царя», рухались з правого берега до міста Маврокастр у районі, близькому до дніпровських порогів. Таким чином, це єдине джерело, що зазначає присутність греків у цьому регіоні на кінець X ст. За концепцією Г. Г. Літаврїна, згаданим у джерелі «північним володарем» міг бути ніхто інший як князь Володимир Святославович⁸⁴. Враховуючи, що незадовго до описаних подій Володимир одружився з візантійською царівною Анною, вчений припускає, що топарх, який правив десь у районі Північного Надчорномор'я, визнав якусь номінальну владу київського князя⁸⁵, який повернувши на віно Візантії Херсон, очевидно «не віддав інших областей Криму»⁸⁶. З іншого боку, на основі аналізу джерела, Г. Г. Літаврїн припускає наявність прагнення населення кримських грецьких колоній до незалежності від Візантії і їх об'єднання з політичною системою Руської держави, населення якої здавна перебувало в культурно-економічних зносинах з населенням північних берегів Чорного моря⁸⁷.

1015-1016 рр. відбувся заколот у Херсоні, спрямований проти Константинополя⁸⁸. Василь II, що вів затяжну війну з Болгарією в той час, знову був змушений звернутися по допомогу до київського князя, яку й отримав. Так як Володимир на той час вже був тяжко хворий, у науці існує дискусія, хто ж з руських князів надав імператору допомогу. На думку, наприклад М. І. Артамонова, ним був Ярослав⁸⁹, натомість Г. Г. Літаврїн підтримує позицію В. Т. Пашуто⁹⁰, за якою цим руським князем був Мстислав Тмутараканський⁹¹. Тоді «Русь поспішала на допомогу імперії, незважаючи на власні внутрішні утруднення і на несприятливу пору року», в чому власне вчений також вбачає чинність статей договору 944 р. на початку XI ст.⁹².

Однак до найбільш дискусійних питань відносин християнської Русі і Візантії належить так звана остання русько-візантійська війна 1043 р. Присвятив цій темі низку своїх праць і академік Літаврїн⁹³. Це був єдиний масштабний воєнний виступ християнської Русі проти своєї «хреще-

ної матері» імперії. Конфлікт був неординарним і мав у своїй основі вагомі причини. Г. Г. Літаврін одразу відкидає як причину якісь агресивні дії Візантії проти Русі. Проте мета і цілі походу, на думку вченого, відбивали інтереси більшості панівного прошарку Русі⁹⁴. У розгляді цього питання Г. Г. Літаврін у своїй традиції іде строго від джерела. Вчений залучає до дослідження три групи джерел: давньоруські, візантійські та східні. Серед руських існує як коротка (київська), так і розширена (новгородська) літописні версії походу. Полемізуючи з А. В. Поппе щодо достовірності літописних даних⁹⁵, Г. Г. Літаврін залучає візантійські джерела (хроніку Скилиці) і приходять до висновку про достовірність даних літописів, до того ж саме обширну (новгородську) версію вчений вважає первісною⁹⁶. Літописи нічого не подають про причини походу і поразки Русі в основній битві, лише відмічають, що ініціатором походу був сам Ярослав⁹⁷.

Однак на основі грецьких джерел, насамперед Пселла, Аталіата і Скилиці⁹⁸, вчений приходять до висновку, що руські і візантійські джерела доповнюють одні одних, а не суперечать⁹⁹. Задум походу, за Г. Г. Літавріним, виник не пізніше осені чи на початку зими 1042 р., а сам похід розпочався не раніше кінця травня 1043 р. В переговорах на Дунаї з імператором, на думку дослідника, кияни прагнули вирішити конфлікт мирним шляхом, що відповідало позиції Ярослава. Натомість варяги хотіли отримати матеріальні вигоди від походу. Саме останніх і підтримав Володимир¹⁰⁰. Щодо чисельності руського війська, Г. Г. Літаврін підтримує позицію А. В. Поппе¹⁰¹, за якою, військо Володимира налічувало 20 тисяч, а втрати складали 3 тисячі чоловік¹⁰². Таку ж думку щодо чисельності руського війська поділяють також М. С. Грушевський¹⁰³ та Н. М. Нікітенко¹⁰⁴. Однак, досить дискусійною видається думка Г. Г. Літаврїна, що причини походу полягали «в різкому повороті в політиці Візантії щодо Русі»¹⁰⁵, про що руси, що перебували в Константинополі, дали знати в Київ восени 1042 р., однак самі не встигли покинути столицю імперії¹⁰⁶.

З іншого боку, Г. Г. Літаврін припускає, що в Києві з тривогою спостерігали за воцарінням «худородного» Михаїла IV, що порушувало принцип спадкоємності трону, який на Русі пустив «глибоке коріння». Тим більше, що руський двір через Анну був споріднений з останніми представницями Македонського дому, відтак для київського двору була образливою та ситуація, в якій сестри Зоя та Теодора фактично були усунені від влади і стали «іграшкою» в руках угруповань візантійської знаті, що боролись за владу¹⁰⁷. Таким чином, «Ярослав міг розглядати ситуацію на престолі імперії як таку, що потребує в крайньому разі демонстрації сили друзів і родичів, готових захистити Зою і Теодору»¹⁰⁸.

Основною причиною поразки руського флоту під стінами Константинополя, вчений вважає шторм, а не дії візантійського флоту¹⁰⁹. Однак, перемога Володимира в другій битві вплинула на позицію Константинополя: «Візантія продовжувала шукати миру з русами», який був укладений через 3 роки «на почесних умовах для уряду Руської держави»¹¹⁰, хоча новий договір не міг зрівнятися з тим, що уклав Володимир 987/88 р.

Шлюб Всеволода і Марії був умовою Ярослава, так як він відновлював спорідненість київського і константинопольського дворів¹¹¹.

Упродовж наступного періоду найбільшу увагу Константинополя в руських справах привертали Київ, Тмутаракань і Галицька Русь. У XI–XII ст. не відбулось особливих змін і в міждержавній торгівлі Русі з Візантією. Однак, як відмітив Г. Г. Літаврін, характерна для періоду IX–X ст. залежність політики й торгівлі протягом зазначеного періоду значно ослабла. В XII ст., попри продовження функціонування Дніпровського шляху, особливого значення набув Дністровський, що вів у пониззя Дунаю. Відбулась зміна і статей руського експорту. Поруч з традиційною сировиною, попит на візантійських ринках здобули предмети руського ремесла, в тому числі художнього, натомість зменшився імпорт з імперії ремісничих виробів. Погіршилися і умови перебування руських купців на Константинопольських ринках, а згодом основний ринок для руських купців перемістився з Константинополя у Тессалоніки¹¹².

З середини XI ст. зменшується і значення руського корпусу в армії імперії, на зміну якому з 1066 р. приходять англійці¹¹³. В цей час все більшу увагу Візантії привертає сусідня Тмутаракань, з 1094 р. повідомлення про яку зникають зі сторінок руських літописів. З межі XI–XII ст. спостерігається і погіршення відносин Константинополя з Руссю. З цього приводу Г. Г. Літаврін відмітив, що навіть у надскрутній ситуації, в яку потрапив тоді Олексій I, імператор припиняючись перед Заходом, не спробував звернутись по допомогу до Русі, з якою існували відповідні домовленості. Однак, на думку вченого, погіршення стосунків Русі і Візантії в цей період «потрібно шукати в утисках цілком реальних інтересів однієї зі сторін»¹¹⁴. Такою причиною, на його думку, було утвердження візантійської влади в Тмутаракані, що до того часу належала Русі¹¹⁵, що й погіршило відносини двох держав на весь період правління Олексія I¹¹⁶. Інтерес Візантії в оволодінні Тмутараканню полягав у доставці звідти нафти, що була основним компонентом «грецького вогню»¹¹⁷, що був потрібний для оснащення флоту, який у той час розбудовував імператор.

Перехід Тмутаракані до Візантії Г. Г. Літаврін розглядає в контексті подій, пов'язаних з засланням у Візантію тмутараканського князя Олега¹¹⁸. Для реконструкції подій учений залучає повідомлення риторичного твору візантійського автора кінця XI – початку XII ст. Мануїла Страворомана¹¹⁹, в якому перераховуються території, придбані Олексієм I Комнініом на Балканах і в Малій Азії. Описане ж у Страворомана придбання Візантією територій у районі Боспора Кімерійського Г. Г. Літаврін і пов'язав з Тмутараканським князівством¹²⁰. Ця подія, за концепцією вченого, сталася між 1094 та 1103 рр.¹²¹. Вчений також відмітив відсутність якихось серйозних сутичок між Руссю і Візантією з цього приводу, що було, за припущенням Г. Г. Літаврїна, пов'язано з якоюсь домовленістю з князем Олегом Святославичем як плата за допомогу у поверненні Чернігівського столу¹²². Одним з етапів домовленості Олега з імператором було його одруження зі знатною гречанкою Теофано Музалон. Тому, втративши позиції в

Криму, Русь прагнула утвердитись у Нижньому Дунаї і межиріччі Серета та Дністра. Відтак зіткнення русів і візантійців на Дунаї 1116 р. можна розглядати «не як наслідок загострення протиріч між Руссю і Візантією, а як закономірну реакцію русів на події в Тмутаракані»¹²³.

Значно краще, на нашу думку, висвітлені в історіографії русько-візантійські відносини XII ст.¹²⁴. Присвятив низку праць зазначеному періоду і академік Літаврін¹²⁵. З цього часу остаточно зникає централізована політика Русі щодо імперії. Кожне руське князівство цілком самостійно проводило свою зовнішню політику. Відповідно, з середини XI ст. Г. Г. Літаврін відмічає поступове згасання русько-візантійських відносин, що було зумовлено зменшенням ролі Києва в загальнодержавних справах і перетворенням Русі в «своєрідну федерацію князівств»¹²⁶. Фактично залишився єдиний зовнішньополітичний фактор, що поєднував інтереси Русі та імперії – половецька загроза. Однак учений зазначає розрізнений характер воєнних акцій Візантії та Русі, які жодного разу навіть не спробували узгодити свої дії в антиполовецькій боротьбі. Більш того, «складається враження, що руси інколи своїми походами змушували половців відкачуватись на південний захід, у межі імперії, а візантійці гнали їх назад на Русь»¹²⁷.

У такій ситуації завдання візантійської дипломатії зводились до залучення Русі до боротьби з ворогами імперії в Центральній Європі і на Балканах, а також в утриманні Русі від участі в ворожих коаліціях. При цьому, відмічає Г. Г. Літаврін, Візантія традиційно намагалась утримати дружні відносини з Києвом і залучитись підтримкою Галицької Русі як найбільш реального воєнного союзника, на користь останньої мети імперія інколи поступалась інтересами навіть Києва¹²⁸. В XII ст., за висновками вченого, остаточно канула в минуле система договірних відносин Русі з імперією¹²⁹.

Падіння Константинополя 1204 р. та монгольська навала на Русь у середині XIII ст. фактично припинили політичні відносини Русі і Візантії, які по тому продовжували розвиватись лише в церковній і культурній сферах.

Загалом, оцінюючи доробок вченого, можна погодитись з С. А. Івановим, що «Літаврін міцно знав, що головне – іти за джерелом»¹³⁰. Саме скрупульозна увага до джерел і оригінальне їх опрацювання яскраво вирізняє доробок Г. Г. Літаврїна з проблем русько-візантійських стосунків. Власне джерелознавча проблематика і визначила інтерес вченого до історії Візантії, саме усвідомлення того, що основний корпус джерел належить до візантійських, і змусило Г. Г. Літаврїна ще на 2 курсі Московського державного університету змінити свій інтерес з Русі на історію Візантії¹³¹. І саме Літаврін зробив вагомий внесок у візантійське джерелознавство.

Відтак, можна підсумувати, що тема русько-візантійських відносин займає одне з ключових місць у науковому доробку Г. Г. Літаврїна. Попри те, що не всі етапи цих відносин в однаковій мірі привертали увагу дослідника, в сумі він подав цілісну картину взаємодії Русі і Візантії. Вчений

відавав перевагу найбільш складним і дискусійним питанням, і попри те, що низка висновків викликає гостру дискусію, Г. Г. Літаврін завжди говорив своє суто власне, оригінальне слово. Окрім розглянутих політичних і економічних відносин, що були пріоритетними для Г. Г. Літаврїна, окрему тему складають дослідження вченого, присвячені культурній взаємодії, візантійського впливу на розвиток культури й державності Русі, а також ціла низка інших питань візантійсько-руської взаємодії, що потребує подальшого дослідження.

Відтак науковий доробок академіка Літаврїна з зазначеної проблематики цілком залишається актуальним і таким, що має значні евристичні можливості для подальшого дослідження як Візантії, так і історії Київської Русі. Фактично жодне дослідження з проблем русько-візантійської взаємодії IX-XII ст. не можливе без залучення доробку Г. Г. Літаврїна, а його праці потребують подальшого осмислення і переосмислення.

Примітки

1. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб, 2000. – 398 с. А також див. такі загальні праці: Литаврин Г. Г., Каждан А. П., Удальцова З. В. Отношения Древней Руси и Византии в XI – первой половине XII в. // The Proceedings of the Congress of the Byzantine Studies. – Oxford, 1967; Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX–XV вв. // История СССР. – 1970. – № 4. – С. 32-53; а також рецензії: Литаврин Г. Г. Рец. на книгу: Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe: 500-1453. L., 1971 // Вопросы истории. – 1972. – № 2; Он же. Рец. на книгу: Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. М., 1978 // Византийский временник. – 1981. – Т. 42.
2. Литаврин Г. Г. Беседа юбиляра и редактора с издателем // ¹Ant...dwron: К 75-летию академика РАН Геннадия Григорьевича Литаврина / Отв. ред. И. С. Чичуров. – СПб., 2003. – С. 6. Постаті В. Васильєвського Г. Літаврін присвятив низку своїх праць: Литаврин Г. Г. В. Г. Васильевский // Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь / В. А. Дяков (от. ред.) и др. – М., 1979. – С. 95 – 97; Он же. Василий Григорьевич Васильевский – основатель Санкт-петербургского центра византиноведения // Российское византиноведение: Итоги и перспективы. Тез. конф. – М., 1994. – С. 84-87; Он же. Василий Григорьевич Васильевский – основатель Санкт-петербургского центра византиноведения (1838-1899) // Византийский временник. – 1994. – Т. 55 (80). – Ч. 1. – С. 5-21.
3. Литаврин Г. Г. Беседа юбиляра и редактора с издателем... – С. 9.
4. Литаврин Г. Г. «Записка греческого топарха» (Документ о русско-византийских отношениях в конце X века) // Из истории средневековой Европы (X-XVII вв.). Сборник статей. – М., 1957. – С. 114-130.
5. Литаврин Г. Г. Беседа юбиляра и редактора с издателем... – С. 9.
6. Осипова К. А. Защита диссертаций по византиноведению в Москве в 1951-1957 гг. // Византийский временник. – 1958. – Т. 14. – С. 366.
7. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв. // История Византии. В 3-х томах / Отв. ред. С. Д. Сказкин. – М., 1967. – Т. II. – С. 226-236; Он же. Русско-византийские

- отношения в XI–XII вв. // История Византии. В 3-х томах / Отв. ред. С. Д. Сказкин. – М., 1967. – Т. II. – С. 347-353.
8. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 226.
9. Там само. – С. 227.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само. – С. 227-228.
13. Литаврин Г. Г. Свидетельства житий Георгия Амастридского и Стефана Сурожского о походах русов на Амастриду и Сурож // Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 24-36; також: Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 228.
14. Див., наприклад: Nystazopoulou-Pélékidou M. Le Chersonèse taurique à l'époque Byzantine. – Paris, 1960. – P. 106.
15. Ševčenko I. Hagiographie of the Iconoclast Period. – Iconoclasm. – Birmingham, 1977. – P. 113-131.
16. Литаврин Г. Г. Свидетельства житий Георгия Амастридского и Стефана Сурожского... – С. 28.
17. Там само. – С. 31.
18. Там само. – С. 35.
19. Литаврин Г. Г. Бертинские анналы о посольстве росов в Константинополь // Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 37-46; також: Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 228.
20. Литаврин Г. Г. Бертинские анналы... – С. 37; також: Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 228.
21. Литаврин Г. Г. Бертинские анналы... – С. 42. Наприклад, А. Новосельцев більш точно його локалізує Київщиною [Див.: Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 208-209]. Однак, видається за доцільніше пов'язувати його з територією Чернігівщини, де саме в цей час формується досить потужна варязька факторія.
22. Литаврин Г. Г. Бертинские анналы... – С. 44.
23. Там само. – С. 46.
24. Литаврин Г. Г. Патриарх Фотий о нападении росов на Константинополь и об их крещении (860-867) // Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 48; також: Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 229.
25. Повний корпус джерел походу 860 р. видано П. Кузенковим [Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Проблемы источниковедения. – М., 2003. – С. 15-172].
26. Історіографію питання див.: Шумило С. Князь Оскольд и христианизация Руси. – К., 2010. – 120 с.; Кузенков П. В. Вк. праця. – С. 10-13; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. – М., 1980. – С. 48-49, 53-54, 56-57, 60-65, 79-81. Також: Цветков С. В. Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси. – СПб., 2010; Ариньон Ж.-П. Дипломатичні зв'язки між Візантією та Руссю з 860 по 1043 рр. // Хроніка. 2000. – 1995. – № 2-3. – С. 29-41; Гордієнко Д. Поширення християнства на руських землях у другій половині IX – першій половині X ст. // Історія релігій в Україні. – Львів, 2011. – Книга I. – С. 19-28; та інші.

27. Литаврин Г. Г. Патриарх Фотий о нападении росов на Константинополь... – С. 56.
28. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 229.
29. Литаврин Г. Г. Патриарх Фотий о нападении росов на Константинополь... – С. 60.
30. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 98.
31. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 229.
32. Див., наприклад: Stein-Wilkeshuis M. A. Viking-age treaty between Constantinople and northern merchants, with its provisions on theft and robbery // *Scando-Slavica*. – 1991. – Vol. 37. – P. 35-47.
33. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 62.
34. Див., наприклад: Малингуди Я. Русско-византийские связи с точки зрения дипломатики // *Византийский временник*. – 1995. – Т. 56. – С. 68-91; Она же. Русско-византийские договоры в свете дипломатики // *Византийский временник*. – 1997. – Т. 57. – С. 59-87.
35. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 64. Див. також: Каждан А. П. К характеристике русско-византийских отношений в современной буржуазной историографии (1947-1957) // *Международные связи России до XVII в.* – М., 1961. – С. 7-20.
36. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 66.
37. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 230; Он же. Византия и Древняя Русь между договорами 911 и 944 гг. // *Внешняя политика Древней Руси*. – М., 1988.
38. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 69; Он же. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 231.
39. Див., наприклад: Назаренко А. В. Некоторые соображения о договоре Руси с греками 944 г. в связи с политической структурой Древнерусского государства // *Восточная Европа в древности и средневековье: Политическая структура Древнерусского государства: VIII Чтения памяти член-корр. АН СССР В. Т. Пашуто (Москва, 17-19 апреля 1996 г.)*. – М., 1990. – С. 58-63; Половой Н. Я. К вопросу о первом походе Игоря против Византии // *Византийский временник*. – 1961. – Т. 18; Он же. О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Берда // *Византийский временник*. – 1958. – Т. 14; Цукерман К. Русь, Византия и Хазария в середине X века: проблемы хронологии // *Славяне и их соседи. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время*. – М., 1996. – Вып. 6. – С. 68-80.
40. Шевченко И. И. Перечитывая Константина Багрянородного // *Византийский временник*. – 1993. – Т. 54. – С. 17.
41. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 72-73, 74-75.
42. Там само. – С. 75.
43. Див., наприклад: Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. Анатолія Онишка. – Львів, 2002. – С. 246.
44. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 78.
45. Там само. – С. 82.
46. Луговий О. М. Роси та варанги у Візантії X–XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту. – Автореферат дис. ... к. іст. н. – Одеса, 2008. – С. 1.
47. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 87.

48. Там само. – С. 88, 94-95, 104.
49. Там само. – С. 98.
50. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 232.
51. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 106.
52. Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР. – 1981. – № 5. – С. 173-183.
53. Ариньон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // Византийский временник. – 1980. – Т. 41. – С. 113-124.
54. Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь... – С. 173-183; Он же. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь: Проблема источников // Византийский временник. – 1981. – Т. 42. – С. 35-48; Он же. Состав посольства Ольги в Константинополь и «дары» императора // Византийские очерки. – М., 1982. – С. 71-92; Он же. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1985 год. – М., 1986. – С. 49-57; Он же. Русско-византийские святы в середине X в. // Вопросы истории. – 1986. – № 6. – С. 41-52; також: Литаврин Г. Г. Христианство на Руси в правление княгини Ольги // Gesellschaft und Kultur Russlands im frühen Mittelalter. – Halle, 1982; окремих розділ: Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 154-213.
55. Див., наприклад: Оболенский Д. К вопросу о путешествии русской княгини Ольги в Константинополь в 957 г. // Проблемы изучения культурного наследия. – М., 1985. – С. 36-47; Высоцкий С. А. О дате поездки посольства Ольги в Константинополь // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 154-161; Брайчевский М. Ю. Ольга и Константинополь // Южная Русь и Византия. Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византинистов) / Редкол. П. П. Толочко (отв. ред.), Я. Е. Боровский, Г. Ю. Ивакин. – К., 1991. – С. 12-20; Poppe A. Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus' // HOMO BYZANTINUS: Papers in Honor of Alexander Kazhdan. – Washington, 1992. – P. 271-277; Pritsak O. When and Where Ol'ga Baptized? // Harvard Ukrainian Studies, 1985. – Vol. IX. – № ½. – P. 5-24 та інші.
56. Const. De cerim., p. 594-598.
57. Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь... – С. 173-183; Он же. Христианство на Руси в правление княгини Ольги... – С. 138-141; Он же. Древняя Русь, Болгария и Византия в IX–X вв... – С. 68-71; Он же. Русско-византийские святы в середине X в... – С. 41-52; Он же. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1985 год. – М., 1986. – С. 49-57; Он же. Византия, Болгария, Древняя Русь. – С. 174-190.
58. Див., наприклад: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – М., 2001. – С. 227-240 та інші.
59. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 165.
60. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 174-189; Он же. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь... – С. 173-183; Он же. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги... – С. 49-57.

61. Гордієнко Д. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської церкви // RUTHENICA. – 2006. – Т. V. – С. 12-18; Він же. Княгиня Ольга: дискусія навколо хрещення // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко / Від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 30-47 та інші.
62. Литаврин Г. Г. Состав посольства Ольги в Константинополь... – С. 71-92.
63. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 232.
64. Наприклад: Карышковский П. О. К истории балканских войн Святослава // Византийский временник. – 1953. – Т. 7. – С. 224-243; Он же. Политические взаимоотношения Византии, Болгарии и Руси в 967-971 гг. Автореферат ... к. ист. наук. – М., 1951. – 17 с.; Он же. Русско-болгарские отношения во время Балканских войн Святослава // Вопросы истории. – 1951. – № 8. – С. 101-105; Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. – М., 1982. – С. 101-208.
65. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 233.
66. Там само. – С. 235.
67. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 228.
68. Там само. – С. 270.
69. Там само. – С. 271.
70. Там само.
71. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... С. 236; Див. також: Литаврин Г. Г., Флоря Б. Н. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси (некоторые сравнительные сопоставления) // Советское славяноведение. – 1988. – № 4. – С. 60-67; Они же. Христианизация стран Центральной, Юго-Восточной Европы и Древней Руси // Общественные науки. – 1989. – № 2. – С. 199-216.
72. Литаврин Г. Г., Флоря Б. Н. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси... – С. 65; Они же. Христианизация стран Центральной, Юго-Восточной Европы и Древней Руси... – С. 204.
73. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв... – С. 236.
74. Литаврин Г. Г. Русско-византийские отношения в XI–XII вв... – С. 347-348.
75. Хоча відповідні розділи є і в монографії М. В. Левченка [Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / Под. ред. акад. М. Н. Тихомирова. – М., 1956] та В. Т. Пашуто [Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968], а також у низці інших праць.
76. Вони об'єднані у розділах 5-6 монографії: Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 214-300.
77. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 215.
78. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 224; Он же. Русско-византийские отношения в XI–XII вв... – С. 348.
79. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 225.
80. Там само. – С. 226.
81. Литаврин Г. Г. «Записка греческого топарха» (Документ о русско-византийских отношениях в конце X века) // Из истории средневековой Европы (X–XVII вв.). Сборник статей. – М., 1957. – С. 114-130.

82. Там само. – С. 115.
83. Там само. – С. 117, 127. Натомість, М. Шангін і А. Вишнякова датують записку 970 р. Вони також пов'язують її з руським князем – Святославом. Таким чином записка відображає якийсь з епізодів Балканської війни Святослава [Шангін М. А., Вишнякова А. Ф. Из комментария к «Записке греческого топарха» // Византийский временник. – 1958. – Т. 14. – С. 99-102].
84. Литаврин Г. Г. «Записка греческого топарха»... – С. 122, 127.
85. Там само. – С. 125.
86. Там само.
87. Там само. – С. 127.
88. Литаврин Г. Г. Восстание в Херсоне против византийской власти в 1016 г. // ПОЛУТРОПОН. Сб. к 70-летию В. Н. Топорова. – М., 1998. – С. 923-931.
89. Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962. – С. 437.
90. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси... – С. 77.
91. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 217.
92. Там само. – С. 223.
93. Литаврин Г. Г. Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь в 1043 г. // Византийский временник. – 1967. – Т. 26. – С. 71-86; Он же. Еще раз о походе русских на Византию в июле 1043 г. // Византийский временник. – 1968. – Т. 29. – С. 105-107; Он же. Война Руси и Византии в 1043 г. // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972; Он же. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 228-276.
94. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 228.
95. Poppe A. Opowieść latopisaraska o wycprawie «na Greków» w 1043 r. Jej redakcje i okoliczności powstania // Slavia Orientalis. – 1967. – XVI. – № 4. – S. 351-353.
96. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 233-234.
97. Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 2000. – Стб. 141-142.
98. Там само. – С. 234-238.
99. Там само. – С. 239-240.
100. Там само. – С. 256-257.
101. Poppe A. Państwo i kościół na Rusi w XI wieku. – Warszawa, 1968. – S. 108, 123.
102. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 247.
103. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. 2. – К., 1992. – С. 36.
104. Нікітенко Н. М. Остання русько-византійська війна 1043 р.: причини і наслідки // Наукові записки НаУКМА, 1999. – Т. 9. – Ч. 1: Спеціальний випуск. – С. 129.
105. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 258.
106. Там само. – С. 261.
107. Там само. – С. 268-269.
108. Там само. – С. 269.
109. Там само. – С. 246, 256.
110. Там само. – С. 256-257, 274.
111. Там само. – С. 274-275.
112. Там само. – С. 293-294.

113. Литаврин Г. Г. Русско-византийские отношения в XI-XII вв... – С. 351.
114. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 280.
115. Там само. – С. 280-281.
116. Там само. – С. 291.
117. Там само. – С. 290.
118. Литаврин Г. Г. Русско-византийские отношения в XI-XII вв... – С. 351-352.
119. Литаврин Г. Г. Неизвестное свидетельство о Боспоре Киммерийском во время Алексея Комнина // Тезисы докладов на VII Всесоюзной конференции византистов в Тбилиси. – Тбилиси, 1965. – С. 21.
120. Литаврин Г. Г. Некоторые сведения о Северном Причерноморье (XII в.) // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Сб. статей, посвященный Л. В. Черепнину. – М., 1972. – С. 239.
121. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 289. Хоча спершу terminus ante quem вчений відносив до 1118 р.: Литаврин Г. Г. Некоторые сведения о Северном Причерноморье (XII в.)... – С. 239.
122. Литаврин Г. Г. Некоторые сведения о Северном Причерноморье (XII в.)... – С. 240.
123. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 292.
124. Див., наприклад: Левченко М. В. Вк. праця; Пашуто В. Т. Вк. праця; Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Вк. праця, та інші.
125. Литаврин Г. Г. Русь и Византия в XII веке // Вопросы истории. – 1972. – № 7. – С. 36-52; Он же. Русско-византийские отношения в XI-XII вв... – С. 347-353; Он же. Особенности русско-византийских отношений в XII в. // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв. – М., 1974. – С. 208-212; Он же. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 292-299; Литаврин Г. Г., Каждан А. П., Удальцова З. В. Вк. праця; Litavrin G. Sur la problématique des contacts de Cherson et Kiev pendant la deuxième moitié du XIIe siècle // Symmeikta. – Т. 9. – Athena, 1994.
126. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 277.
127. Там само. – С. 280; Он же. Русь и Византия в XII веке... – С. 37-38.
128. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С. 278.
129. Там само. – С. 298-299.
130. Иванов С. А. Памяти Геннадия Григорьевича Литаврина. 1925-2009 // Славяноведение. – 2010. – № 2. – С. 123.
131. Литаврин Г. Г. Беседа юбиляра и редактора с издателем... – С. 9.

Summary

The works of the outstanding Byzantinist – academician Gennadiy Grigorievich Litavrin devoted to Rus'-Byzantium's relations, are analyzed in the article. This subject is one of the central in the scientific heritage of the researcher, it pervades the whole period of his scientific activity. The conclusion is proposed in the article that Litavrin's works on this subject embrace the whole period of Rus'-Byzantium's relations.

Key words: *Litavrin, Rus', Byzantium, international relations.*

Одержано 12 березня 2013 р.